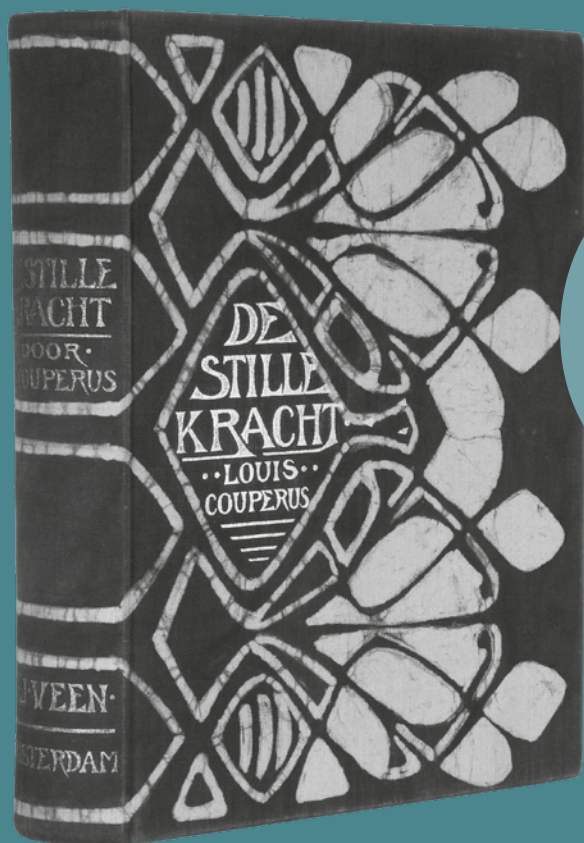

Indische Letteren

Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Themanummer: De stille kracht

Indische Letteren

Tijdschrift van de

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie

Arnoud Arps, Jacqueline Bel, Petra Boudewijn, Marijke Denger, Rick Honings (hoofdredacteur en voorzitter), Geert Onno Prins, Nick Tomberge (secretaris) en Coen van 't Veer (penningmeester)

Erevoorzitter

Peter van Zonneveld

www.indischeletteren.nl

ISSN 0920-6949

ISBN 9789464550627

Hoofdredacteur: Rick Honings, e-mail: r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl

Tekstredactie: Susanne Onel

Penningmeester: Coen van 't Veer, e-mail: coenvantveer@online.nl

Ledenadministratie, productie en distributie

Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Tel.: 035-6859856 | e-mail: bestel@verloren.nl

Inhoud

Redactioneel	33
H.T.M. van Vliet, <i>Feit en mystiek. De zichtbare en onzichtbare wereld in De stille kracht</i>	37
Looi van Kessel, <i>Een gezamenlijke vijand. Queer en antikoloniale lezingen van De stille kracht</i>	54
Michiel Leezenberg, <i>'In geen land wordt zooveel lief gehad als in Indië'. Islam, ethiek en seksualiteit in Couperus' De stille kracht</i>	68
Liesje Schreuders, <i>Het failliet van het patriarchaat in de vorm van de tragedie? De stille kracht en de receptie van het klassieke erfgoed</i>	89
Marijke Denger, <i>'The Whole Thing is Just a Gigantic Mistake'. Kolonialisme en 'vooruitgang' in Sally van Hugh Clifford en De stille kracht van Louis Couperus</i>	106
Uitnodiging Zevende Indische Letteren-lezing	126

Afbeelding op omslag: eerste druk van *De stille kracht*. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Redactioneel

Op vrijdag 18 maart 2022 vond aan de Universiteit Leiden een drukbezochte lezingenmiddag plaats over ‘nieuwe perspectieven’ op *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus. Het boek werd, zoals bekend, op de grens van de negentiende en twintigste eeuw uitgegeven. In 1900 verscheen het zowel in twee delen in het tijdschrift *De Gids* als in een afzonderlijke uitgave van L.J. Veen. Rob Nieuwenhuys typeert het werk in zijn *Oost-Indische spiegel* (1972) als een ‘voortreffelijk, intelligent en knap boek; knap van compositie en intelligent om het begrip van Indische toestanden, van bestuurstoestanden in het bijzonder, een begrip dat veel verder gaat dan kennis alleen’.

Dat hing ermee samen dat Couperus de kolonie uit eigen ervaring kende. Hij was weliswaar in Den Haag geboren, maar zijn familie leefde al generaties in Indië. Toen hij negen was, verhuisde hij met zijn ouders naar Batavia, waar ze hun intrek namen in een prachtig huis aan het Koningsplein (nu Medan Merdeka). Vijf jaar zouden ze er wonen. Daarna keerde hij weer terug naar het ‘moederland’, maar in 1899 reisde hij met zijn vrouw weer naar Nederlands-Indië. Het was dit bezoek dat hem inspireerde tot het schrijven van *De stille kracht*.

De roman geldt als een klassieker in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Ook internationaal heeft het boek de aandacht getrokken: er verschenen vertalingen in meer dan vijftien talen, zoals het Engels, Duits, Frans, Spaans, Deens, Noors, Zweeds, Fins, Russisch, Turks, Chinees, Vietnamees en Arabisch. In 2011 verscheen voor het eerst een Indonesische vertaling van *De stille kracht*. Ook zijn er in de loop der tijd allerlei bewerkingen gemaakt. In 1974 volgde een televisieserie, die vooral indruk maakte door de badkamerscène waarin het personage Léonie (gespeeld door Pleuni Touw), terwijl ze naakt is, door onzichtbare monden met sirihsporten wordt bespuugd. In 2010 kondigde Paul Verhoeven aan dat hij de roman zou verfilmen, maar daar is het helaas nog niet van gekomen.

Hoe het ook zij, er bestaat nog altijd grote waardering voor *De stille kracht*. De roman vertelt niet alleen een spannend verhaal met thrillerelementen en de nodige liefdesaffaires, het boek is ook nog eens goed geschreven. Het geeft bovendien een indringend beeld van het leven in Indië aan het einde van de negentiende eeuw. Peter van Zonneveld heeft het boek ooit een compendium genoemd van alle thema’s en motieven die in de Indische letteren opduiken: de overweldigende natuur van Java, de ontmoeting met de

Louis Couperus, gekleed voor een kinderbal te Batavia, circa 1875. Collectie UB Leiden/KITLV.

niet-witte ‘ander’, de inheemse tradities en gebruiken, de botsing tussen ‘Oost’ en ‘West’, de ingewikkelde positie van Indo-Europeanen, *goena goena* en het onmiskenbare koloniale racisme.

Dit themanummer verschijnt in het Couperus-jaar. In 2023 is het honderd jaar geleden dat de schrijver overleed. Vlak daarvoor, in 1921, had Couperus nog een reis gemaakt naar Indië; zijn indrukken bundelde hij na terugkeer in het reisverhaal *Oostwaarts* (1923). Dit jaar worden allerlei activiteiten georganiseerd. Zo is in het Louis Couperus Museum de tentoonstelling ‘Couperus non-binair avant la lettre’ geopend. En in *Trouw* verscheen op 27 januari 2023 een groot artikel onder de titel: ‘Is het werk van Louis Couperus nog de moeite waard?’ Het antwoord op die vraag kan alleen maar bevestigend luiden.

In *The Nutmeg’s Curse* (2021) roemt Amitav Ghosh *De stille kracht* als ‘the most insightful of all European colonial novels’. Volgens deze gelauwerde auteur van Indiase afkomst geeft Couperus’ roman een stem aan het niet-menselijke en is dat wat de mensheid in het huidige tijdsgewricht nodig heeft om een uitweg te vinden uit de ecologische crisis waarin de wereld zich bevindt.

Dit themanummer bevat bijdragen van H.T.M. van Vliet, Looi van Kessel, Michiel Leezenberg, Liesje Schreuders en Marijke Denger. In elk van de artikelen staat een nieuw perspectief op *De stille kracht* centraal. Van Vliet richt zich op de ontstaans- en tekstgeschiedenis in relatie tot de centrale thematiek van de roman. Looi van Kessel vraagt zich af wat het oplevert om *De stille kracht* vanuit een *queer*-perspectief te lezen, terwijl Michiel Leezenberg zich richt op de rol van de islam in de roman. Liesje Schreuders doet onderzoek naar het failliet van het patriarchale erfgoed in de vorm van de tragedie en Marijke Denger vergelijkt Couperus’ werk met de roman *Sally* (1904) van Hugh Clifford. Samen laten deze vijf bijdragen zien dat *De stille kracht* ook na 123 jaar nog tot nieuwe interpretaties kan leiden.

Het standbeeld van
Louis Couperus op het Lange
Voorhout in Den Haag.

Graag nodigen we u uit voor de Zevende Indische Letterenlezing. Na Elleke Boehmer, Remco Raben, Jacqueline Bel, Olf Praamstra, Siegfried Huigen en Pamela Pattynama zal Rick Honings op vrijdag 29 september 2023 in Leiden de volgende lezing voor zijn rekening nemen. De titel van zijn lezing luidt: “Dat hele Indonesië interesseert ons geen barst”. De koloniale herinnering in het werk van J.J. Voskuil’. Meer informatie vindt u achterin dit nummer. Noteert u ook alvast de datum van het volgende Bronbeek-symposium: zondag 5 november 2023.

We wensen u veel leesplezier.

Feit en mystiek

De zichtbare en onzichtbare wereld in *De stille kracht*

H.T.M. VAN VLIET

Toen Couperus op 8 oktober 1899 aan *De stille kracht* begon,¹ stond het verhaal hem slechts in grote lijnen voor ogen. Hij had niet vooraf de uitwerking van de roman gedetailleerd overdacht, maar al schrijvend noteerde hij invallen voor het vervolg en maakte hij veel directe veranderingen, een teken van onzekerheid. Mede daardoor is het kladhandschrift van de roman een van de slordigste manuscripten die van Couperus zijn overgeleverd. De meeste bladen zijn moeilijk te ontcijferen en maken de indruk in grote haast te zijn geschreven. En er zijn aanwijzingen dat het schrijfproces verscheidene malen is onderbroken, omdat de auteur op dat moment niet wist hoe verder te gaan. Hij maakte dan gedachteloze tekeningetjes, marginale aantekeningen over mogelijke vervolgcènes of verdere hoofdstukken, en berekeningen van de te verwachten omvang. In het feuilleton 'Mijn zooveelste' schreef hij daarover:

Uw manuscript ligt eindelijk klaar en uw handschrift toont u duidelijk waar gij nerveus waart en aarzeldet, waar gij zéker waart en meester van uwe kunst; ja, uw handschrift vertoont zelfs wel eens poppetjes, die uw pen teekende of sommetjes, die zij, plots, wiskunstig en niet meer litterair, uit rekende – omdat gij en zij af dwaalden van de schepping uws geesteskind.²

Bovendien werd een groot aantal significante details pas na voltooiing van de eerste versie bij het overschrijven in het net toegevoegd. Een mooi voorbeeld daarvan is de voorspelling van de zogenaamde 'Bokseropstand' in hoofdstuk II.³ deze voegde Couperus in het nethandschrift toe toen hij het thema (hoofdmotief) van de tegenstelling tussen 'Oost' en 'West' al schrijvend aan de eerste versie had uitgekristalliseerd. De 'Bokseropstand' is een van de voorspellingen die de dansende tafel doet tijdens de seance in het huis van Eva Eldersma. Uit onvrede over de groeiende westerse inmenging in China kwam een deel van de bevolking in opstand. Deze zogenaamde 'Boksers' bestormden in juni/juli 1900 de buitenlandse legaties in Peking. Een buitenlandse troepenmacht moest eraan te pas komen om de opstand neer te slaan.⁴ Dit gewapende conflict speelde zich af toen Couperus *De stille kracht* in het net overschreef. De grote en kleine veranderingen die de auteur in zijn tekst maakte, hangen dus samen met het tijdstip waarop hij eraan werkte. Stilistische varianten zijn meestal onmiddellijk aangebracht bij het eerste neerschrijven, terwijl hij uitwerkingen en omwerkingen van situaties en personages pas heeft gemaakt nadat het verhaal grotendeels vorm had gekregen.

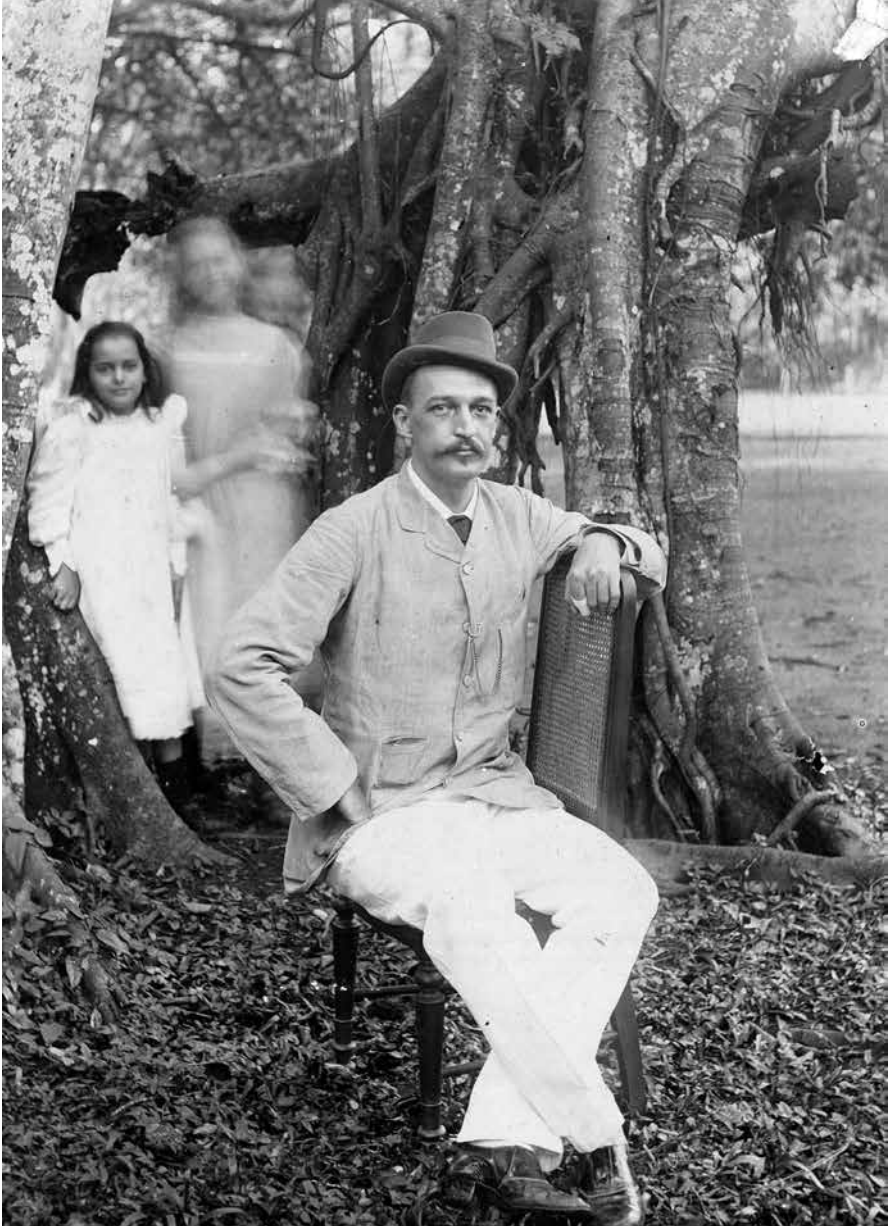
Zo is Couperus gaandeweg op het idee gekomen Eva Eldersma te maken tot een parallelfiguur van de resident Van Oudijck als medeslachtoffer van de ‘stille kracht’, de mysterieuze onzichtbare wereld in Indië. Daarvoor moest hij bij het overschrijven van de eerste voltooid versie de oorspronkelijke passages over Eva Eldersma herschrijven om haar persoon aan te passen aan haar nieuwe (grottere) rol.⁵ Samen zijn Eva Eldersma en Van Oudijck de exponenten van de westerse wereld, die met hun Europese idealen en denkwijzen stuklopen op de inheemse maatschappij en cultuur. Tegelijk zijn zij elkaars tegenpolen: Eva is wel gevoelig voor het mysterie van Indië en de geheimzinnige dreiging die er voor Europeanen van uitgaat, de resident ontkent het bestaan van elk mysterie en houdt vast aan zijn rechtlijnige, westerse zienswijze, die zich baseert op feiten en de zichtbare wereld. Dit is ook de ambtenarenwereld van het door Van Oudijck zo verheerlijkte Binnenlands Bestuur (B.B.) met de Gouverneur-Generaal en zijn ambtelijk apparaat in Buitenzorg en zijn vertegenwoordigers in de binnenlanden: de lagere ambtenaren, controleurs, assistent-residenten en residenten. Zij leefden volgens de wetten, richtlijnen en instructies die via wetten en circulaires vanuit Buitenzorg over hen werden uitgestort.

De vraag is of de opvallende ontstaans- en tekstgeschiedenis van *De stille kracht* ook van invloed is geweest op de centrale thematiek van de roman. In het verleden heeft de studie van de overgeleverde handschriften van Couperus en de omstandigheden waaronder zijn werk tot stand is gekomen, al geleid tot verscheidene nieuwe inzichten.⁶

Ambtenarenwereld

Afgezien van een toegevoegde passage in het eerste hoofdstuk over het karakter van Van Oudijck⁷ bleef de figuur van de resident bij het reviseren van de eerste versie van de roman ongewijzigd. De gedeelten over hem zijn redelijk vlot op papier gezet. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het ontstaan van de roman. De ongewijzigde gedeelten kwamen, zoals bekend, voort uit wat Couperus bij zijn bezoek aan Indië in 1899 zelf heeft gehoord, gezien en gevoeld, toen hij logeerde bij familieleden of in een hotel. Zo zijn de negatieve beschrijvingen van het lege, materialistische leven in Batavia in het laatste hoofdstuk zeker gebaseerd op zijn verblijf in de stad aan het einde van zijn Indische reis. Op 31 januari 1900 schreef hij daarover aan zijn vriend Ram: ‘Hier op Batavia, vinden wij het beiden [= Couperus en zijn vrouw] vervelend: de menschen saai en aanstellerig.’⁸ Op vergelijkbare wijze zijn het optreden van Van Oudijck als resident en de passages over het Binnenlands Bestuur geïnspireerd op eigen waarneming en gesprekken van Couperus met zijn ambtelijke gastheren en andere familieleden en kennissen.

Na aankomst in Indië op 6 april 1899 was Couperus nog geheel vervuld van de ‘pension-roman’ die hij wilde gaan schrijven.⁹ Pas maanden later, begin september, liet hij zijn uitgever Veen weten: ‘Ook heb ik zeker het plan een Indische roman te schrijven uit de ambtenarenwereld, en mijn zwager, de heer Valette, Rezident van Passoeroean, en die

G.J.P. Valette met dochter Edmée in Buitenzorg 1898. Collectie Literatuurmuseum, Den Haag.

zeer veel van literatuur houdt en vroeger ook wel eens geschreven heeft, zal mij helpen aan alle gegevens, die ik nodig mocht hebben.¹⁰ Twintig jaar later, in de inleiding van *Oostwaarts*, kwam hij hierop terug:

Met dankbaarheid herdenk ik, dat ik logeerende bij mijn zwager de La Valette, resident van Tegal en later van Pasoeroean, door den blik, dien hij mij liet slaan in de psyche der hoogere ambtenaren, een boek als *De Stille Kracht* heb durven schrijven, hoewel het mystische element er in niet zijn invloed was. Ik had nooit dit boek kunnen ontwerpen als ik zijne voorlichting had moeten missen. Nu kon ik, door het vele wat hij mij vertelde, mij voorstellen, hoe een resident, hoofd van een gewestelijk bestuur, zich voelen moest, zoo hij een persoonlijkheid was.¹¹

Dit citaat is vooral van belang door het onderscheid dat Couperus maakt tussen de persoon van de resident en de mystiek van Indië. Dit laatste claimt hij voor zichzelf en dat berust dus niet op de visie van zijn zwager Gerard de la Valette (1853-1922).¹²

Van Oudijck

Toen Couperus en zijn vrouw in 1899 tijdens hun familiebezoek aan Indië bij De la Valette gingen logeren, was deze net een jaar resident van Tegal, een regentschap op Midden-Java. De logeerpartij werd abrupt onderbroken, toen Valette per 10 augustus werd benoemd tot resident van Pasoeroean (nu Pasuruan). Valette was eerder secretaris van dit regentschap geweest. Hij kon Couperus dus uit eigen ervaring (ook) inlichten over de taken van een secretaris van het binnenlands bestuur.

Het regentschap Pasoeroean met de gelijknamige hoofdplaats op Oost-Java vormt de achtergrond van Laboewangi in *De stille kracht*. In Couperus' beschrijvingen van Laboewangi zijn duidelijk plaatsen, straten en gebouwen uit Pasoeroean te herkennen.¹³ Deze herkenbaarheid en de uitspraken van Couperus over de hulp van zijn zwager bij het schrijven van *De stille kracht* hebben geleid tot de veronderstelling dat Gerard de la Valette als model heeft gediend voor resident Van Oudijck. Dergelijke al te gemakkelijke identificaties zijn echter bij Couperus vrijwel altijd onjuist. In de meeste gevallen combineerde de auteur fysieke kenmerken en karaktereigenschappen van verschillende personen uit zijn omgeving en eventuele andere bronnen tot het beoogde personage in zijn roman. Van Oudijck heeft zeker verschillende overeenkomsten met Valette, zoals zijn 'krachtige persoonlijkheid',¹⁴ zijn uiterlijk van grote, stevige man met snor, trots gezeten op zijn paard,¹⁵ de snelle ambtelijke carrière – hij was net als Van Oudijck een 'ambitieuze B.B. ambtenaar' – en vooral zijn kritiek op de mentaliteit van veel koloniale Nederlanders, die maar één doel voor ogen hadden: zo snel mogelijk rijk worden en weer terugkeren naar Europa.¹⁶ Maar van Valettes aandacht voor het lot van de gewone Javaan, met wie hij zeer begaan was,¹⁷ vinden we bij Couperus niets terug. Het gaat veel meer om de spanningen tussen de Nederlandse ambtenarij en de Javaanse adel en om het gevecht van de Europeanen met de inheemse natuur en cultuur.

John Ricus Couperus als resident van Djokjakarta omstreeks 1903. Collectie Literatuurmuseum, Den Haag.

Zeker is dat Couperus zich voor de figuur van Van Oudijck niet alleen door Valette heeft laten inspireren maar ook door zijn broer John Ricus, assistent-resident van Meester Cornelis, een voorstad van Batavia, bij wie de schrijver in april/mei 1899 enkele weken heeft gelogeed.¹⁸ John Ricus Couperus (1853-1940) slaagde in 1872 tegelijk met Gerard de la Valette voor het examen van Oost-Indische ambtenaar; Valette was zijn studievriend in Delft.¹⁹ Vanaf 1873 doorliep John Ricus in hoog tempo de ambtelijke rangen. In 1876 werd hij benoemd tot controleur tweede klasse op Java en Madoera, later was hij als controleur eerste klasse betrokken bij de bestrijding van de veepest op Java. Na een langdurig Europees verlof wegens ziekte werd hij in 1889 benoemd tot assistent-resident van

Ponorogo, in de residentie Madioen. Enkele jaren daarna bekleedde hij dezelfde functie in Klaten op Midden-Java. Deze benoeming had John Ricus te danken aan resident Oscar Arend Burnaby Lautier van Solo, die hem nodig had voor het uitvoeren van zijn reorganisatieplannen. Het zou niet de laatste keer zijn dat John Ricus de gewone rangorde van benoemingen passeerde. In 1897 volgde zijn benoeming tot assistent-resident van Meester Cornelis, de plaats waar Louis en zijn vrouw hem dus in 1899 bezochten. Een jaar later werd John Ricus bevorderd tot resident van Besoeki en uiteindelijk bracht hij het in 1902 tot resident eerste klasse van Djokjakarta, een van de zogenaamde Vorstenlanden op Java.²⁰ Hij was toen de bestbetaalde resident van heel Java.²¹

Bij de benoeming tot resident van Djokja heeft vrijwel zeker de Gouverneur-Generaal persoonlijk ingegrepen. De residentie Djokja moest in die tijd dringend gereorganiseerd worden en er bestond bij de leiding van het Binnenlands Bestuur groot vertrouwen in de bestuurlijke vermogens van John Ricus.²² In verschillende krantenartikelen wordt hij omschreven als een man met veel organisatietalent, een helder oordeel, een doortastend optreden en vaste principes.²³ Vooral dit laatste doet denken aan Van Oudijck. Dat geldt ook voor het verzet van John Ricus Couperus tegen het gokken, dobbelen en de roulette, maar zijn pogingen om deze illegale activiteiten uit te roeien mislukten keer op keer.²⁴ In de Indische pers werden ook negatieve eigenschappen van de resident genoemd; hij was volgens sommigen een ‘autocratische dienstklopper’ en ‘trots en ongenaakbaar’.²⁵ Weliswaar speelde het belangrijkste gedeelte van de carrière van John Ricus zich af na de publicatie van *De stille kracht*, maar Couperus kende zijn broer goed en had hem op Meester Cornelis kunnen observeren in diens functie van assistent-resident. John Ricus zal in latere jaren niet wezenlijk anders zijn geworden als mens en ambtenaar. Door eigenschappen van Gerard de la Valette en John Ricus Couperus te combineren met zijn eigen mensenkennis en fantasie schiep Couperus zijn hoofdpersoon resident Otto van Oudijck.

Eva Eldersma/Léonie

De tweede hoofdfiguur Eva Eldersma en de residentsvrouw Léonie van Oudijck zijn goede voorbeelden van Couperus’ eigenmachtige ‘knip- en plakwerk’ van bestaande personen voor het scheppen van zijn fictieve personages. Trudy de la Valette-Couperus, de residentsvrouw in Pasoeroean, had niets van Léonie van Oudijck; zij leende juist veel van haar eigenschappen aan Eva Eldersma. Net als Eva in Laboewangi was Trudy de drijvende kracht achter het culturele leven in Pasoeroean.²⁶ Zij organiseerde toneelvoorstellingen en fancy fairs en in samenwerking met haar broer Louis tijdens diens bezoek een voorstelling van tableaux vivants, die de Indische pers haalde. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* berichtte: ‘Onder zijn leiding zijn te Pasoeroean eenige tableaux-vivants opgevoerd, die naar ’t eenstemmig oordeel van vele kunstkeners, in één woord schitterend waren.’²⁷ Couperus heeft aan Eva Eldersma vervolgens een verzonnen zangeres als moeder gegeven en een landschapschilder als vader, voor wie hij de naam ontleende aan een bekende

Sociëteit De Harmonie in Pasoeroean, in De stille kracht Sociëteit Concordia. Collectie Literatuurmuseum, Den Haag.

Haagse schildersfamilie.²⁸ Of Eva haar spleen en verlangen naar Europa ook ontleende aan Trudy de la Valette, is niet zo zeker. Het zijn in ieder geval niet toevallig gekozen eigenschappen, maar ze passen geheel in de door Couperus bewust gecreëerde thematiek van het verhaal.

Voor Léonie van Oudijck zal Couperus zeker geen bestaande persoon uit de directe omgeving hebben gebruikt, al meende een onbekende ingezonden briefschrijfster dat de auteur zich baseerde op een schandaal van lang geleden:

Ik heb *Stille Kracht* gelezen. Louis Couperus is een goed opmerker. Blijkbaar heeft hij zijn oogen en zijn ooren tijdens zijn kort verblijf op Java, niet in zijn zak gehad. Hij heeft de menschen met wie hij hier omgang heeft gehad, laten praten en uitpakken en daarmee zijn voordeel gedaan. [...] Doch wat ik minder goed vind, wat me eigenlijk ergert en grieft, is dat deze groote schrijver hier op Java geboren [!], oude verhalen over schandelijke gedragingen van een hooggeplaatste vrouw opdischt als in dezen tijd gebeurd. De residentsvrouw, door Couperus beschreven in al haar dierlijkheid, leefde een 40-tal jaren geleden. Zij is al lang dood. Couperus heeft haar uit het graf gehaald en doen optreden in dezen tijd [...]. Foei, mijnheer Couperus, *for shame!* Zoo iemand, dan moest gij weten, dat het Indië van heden niet meer is het Indië van een halve eeuw geleden.²⁹

Het ligt echter meer voor de hand dat Couperus voor Léonie van Oudijck heeft geput uit de decadente literatuur van het fin de siècle met haar talrijke voorbeelden van perverse femmes fatales, zoals in het werk van Catulle Mendès (1841-1909), de favoriete schrijver van Léonie.³⁰ De ‘melkwitte’ teint van Léonie, haar (goud)blonde haren en haar mooie ‘vreemd grauwe’ ogen zijn vaste kenmerken van het portret van de ‘femme fatale’ aan het einde van de negentiende eeuw.³¹ Dit geldt ook voor haar ‘eeuwige, éven dubbelzinnige glimlach’, die onder andere terug te vinden is in vrouwenportretten in het werk van Flaubert, Swinburne en Gautier en die door Walter Pater in verband werd gebracht met de ‘unfathomable smile’ van de Mona Lisa.³² Léonie staat onverschillig tegenover alles en iedereen. In haar egoïsme onttrekt ze zich aan alle sociale verplichtingen die verbonden zijn met haar positie als residentsvrouw. Zij geeft zich zonder scrupules over aan overspel, met als dieptepunt de verhouding met haar stiefzoon Theo. Deze onverschilligheid, perversiteit en onbeschaamde incest kunnen gezien worden als een trotsering van maatschappelijke normen, zoals de femme fatale in veel decadente romans laat zien.³³ Door Couperus wordt het verdorven karakter van Léonie nadrukkelijk in verband gebracht met haar creoolse, Indische achtergrond. Daardoor fungeert zij in *De stille kracht* als symbool van het zedelijk verval van de koloniale maatschappij.

Verval

Het zedeloze gedrag van Léonie is slechts een van de vele voorbeelden van het verval in de koloniale samenleving in *De stille kracht*. De hele samenleving verkeert in een toestand van fysieke en morele malaise. Er is niet veel meer over van de ‘jonge kracht van een jeugdig volk’ uit de ‘glorietijd’ van de Republiek,³⁴ dat Indië had veroverd. Al in het eerste hoofdstuk moet Van Oudijck toegeven dat ‘Indië kwijnde’, de kolonie en haar bevolking zijn verarmd, er heerst algemene malaise, de koffie- en suikercultuur verkeren in crisis en ‘loomheid en zwakte’ grijpen om zich heen.³⁵ Ook in Laboewangi is het verval zichtbaar: ‘immense zuilenvilla’s’ staan leeg, verwaarloosd in verwilderde tuinen. Couperus kon in Pasoeroean het verval met eigen ogen waarnemen.³⁶

Controleur Frans van Helderer meent dat de kolonie is uitgeput door het winstbejag uit het ‘moederland’. De inheemse bevolking en het land zijn ‘uitgezogen’.³⁷ Dit harde oordeel is waarschijnlijk minder gebaseerd op Couperus’ eigen waarneming en de gesprekken met Valette, maar vrijwel zeker geïnspireerd door het befaamde artikel ‘Een eereschuld’ van de oud-advocaat uit Semarang C.Th. van Deventer (1857-1915) in *De Gids* van augustus 1899. Couperus zal dit zeker in handen hebben gehad, want als oud-redacteur en als medewerker kreeg hij elke maand een gratis exemplaar van het tijdschrift toegestuurd. Volgens *De Locomotief* was het eind augustus 1899 in Indië gearriveerd,³⁸ net voordat Couperus aan *De stille kracht* begon te schrijven. Van Deventer betoogt in zijn uitvoerige artikel dat het met de financiën van Indië slecht gesteld is; Nederland schiet ernstig tekort tegenover Indië. Veel noodzakelijke uitgaven worden in de kolonie

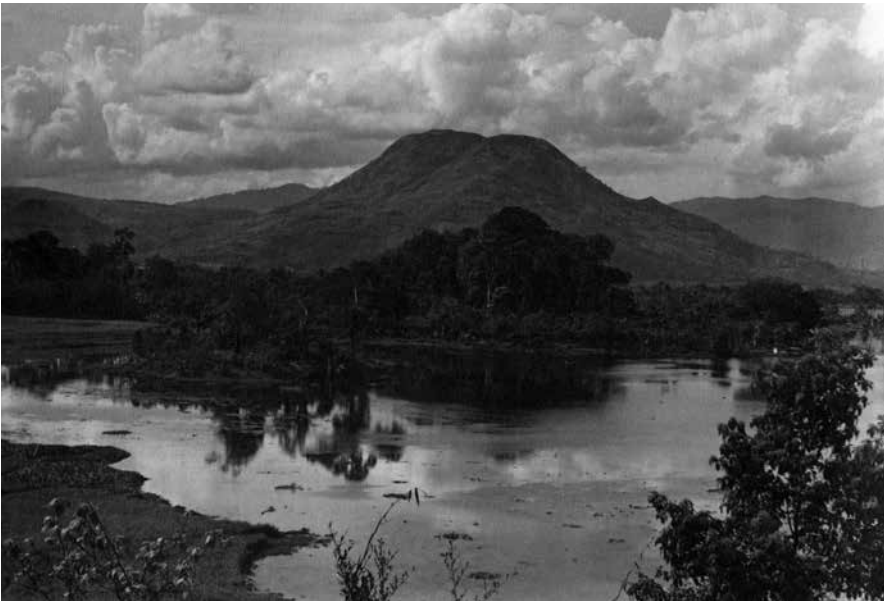
De vuurtoren in Pasoeroean, waar in *De stille kracht* Eva Eldersma en Frans van Helderer elkaar ontmoeten. Collectie Literatuurmuseum, Den Haag.

gefinancierd door liefdadigheid, loterijen en fancy fairs. De belangrijkste oorzaak van de belabberde situatie is het 'stelsel van exploitatie der kolonie ten bate van het moederland'. Het regeringsbeleid werd jarenlang bepaald door het streven naar een 'zoo groot mogelijk batig saldo', dat ten goede kwam aan de Nederlandse schatkist. Zo werd volgens Van Deventer sinds 1 januari 1867 ruim 187 miljoen gulden aan Indië onttrokken. Deze ereschuld zou aan de kolonie moeten worden teruggegeven.³⁹

De kritiek van Van Helderer op het 'uitzuigen' van de kolonie wordt ondersteund door de negatieve beschrijving van het leven in Batavia in het laatste hoofdstuk van *De stille kracht*. Eva Eldersma moet er enkele weken wachten op de boot die haar naar Europa zal brengen. Zij ziet een stad waarin het leven wordt beheerst door een koortsachtige jacht 'naar een toekomst van geld en rust'. In de stad hangt een 'doodsche melancholie'. Alle inwoners zijn gericht op het 'fata-morgana' van zoveel mogelijk geld verdienen om verlost te worden van de hitte en de malariakoorts, en om eindelijk rust te vinden in Europa.⁴⁰

In het vijfde hoofdstuk, dat geheel gewijd is aan Eva Eldersma, staat het fysieke en geestelijke verval door de invloed van de Indische natuur centraal. De natte moesson tast niet alleen het huis en de inboedel van Eva aan, maar ondermijnt ook haar geestelijk welzijn. Zij lijdt aan ‘lusteloosheid en spleen’, wat haar doodongelukkig maakt. Van haar aanvankelijke liefde voor (de poëzie van) Indië is niets meer over. Overal voelt ze een ‘Oostersche tegenstand tegen hare Westersche ideeën’ en haar ‘Hollandsche frissche bloed en Westersche energie’ vloeien uit haar weg.⁴¹ Eva krijgt daardoor het gevoel niet in Indië thuis te horen, ze verlangt naar Europa, al is ze tegelijk bang voor het thuisland. Zou ze niet te veel ‘verindischt’ zijn om nog te passen in het artistieke milieu van haar ouderlijk huis in Den Haag?

Waar alle Europeanen in Indië lijden onder het klimaat met de onvermijdelijke hitte en malariakoortsen, voelt Eva als enige de dreiging die van de Indische natuur en grond uitgaat. Door haar gevoelige artistieke natuur ziet zij meer dan anderen het mysterie van Indië zonder dat ze het duidelijk zou kunnen omschrijven. Vooral in de nachten voelt zij ‘iets van mysterie, en donker geheim’. Volgens haar is er ook ‘iets mysterieus in het karakter van den inlander’. Maar haar angst wordt door anderen afgedaan als ‘artistieke gevoelens’.⁴² Pas bij het meer van Lèlès met de dreigend rondvliegende en schreeuwende zwarte vleermuizen wordt voor haar iets zichtbaar van het mysterie van Indië. Couperus heeft deze passage in het laatste hoofdstuk van *De stille kracht* met opzet zo somber en

Het meer van Lèlès. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden/KITLV.

dreigend aangezet, zo gaf hij twintig jaar later toe. Hij wilde ermee ‘iets duister mystieks’ oproepen ‘om de overwonnen figuur van den hoofdpersoon, den resident’.⁴³

Mystiek

De mystiek, nauw verbonden met de zichtbare en onzichtbare manifestaties van de ‘stille kracht’, is, zoals boven vermeld, nadrukkelijk door Couperus als zijn eigen inbreng genoemd. De mystiek is op verschillende manieren in het verhaal verwerkt: in de natuurbeschrijvingen, de geheimzinnige gebeurtenissen, de figuur van de regent Soenario, de telkens opduikende witte hadji, en in uitspraken van de verteller. Vooral deze laatste, directe inmengingen in het verhaal zijn opmerkelijk.

De opvallendste is paragraaf twee van hoofdstuk 4; deze vertellerstekst is gescheiden van de rest van het verhaal door een streepjeslijn aan het begin en aan het einde.⁴⁴ Centraal staat de ‘mystiek der zichtbare dingen op dat eiland van geheimzinnigheid, dat Java is...’. Uiterlijk maakt Indië de indruk van een ‘dociele’ kolonie waarvan de bevolking zich schikt in de rol van overheerste en waar de trotse westerling schijnbaar onaantastbaar heerst over de zichtbare wereld om zich heen. Maar in zijn hoogmoed is de westerling blind voor de stille kracht die er sluimert onder de schijn van de zichtbare wereld. Java wordt vergeleken met een vulkaan die uiterlijk in rust is, maar innerlijk smeult; verborgen voor het blote oog gloeit en rommelt het vuur van een dreigende uitbarsting. Zo vormen Indië en zijn inwoners een mysterie voor het westerse oog. Sommigen, zoals Eva Eldersma, zijn gevoelig voor de mystiek van de overweldigende natuur en de geheimzinnige afstandelijkheid van de inlanders. De meeste westerlingen gaan er onverschillig aan voorbij in hun streven naar promotie als ambtenaar of in hun jacht op geld als ondernemer. En een enkeling, zoals resident Van Oudijck, ontkent het bestaan van alle mystiek. Daardoor wordt juist hij het hardst getroffen door de stille kracht, of in de woorden van de verteller: ‘En onvoorbereid en zwak kon het goddelijk rustige leven hem vinden.’⁴⁵ Van Oudijck is weliswaar een krachtig en kundig bestuurder, maar zijn alleen op feiten berustende logica maakt hem ziende blind in zijn huisgezin, waar de zedeloosheid, haat en jaloezie hem ontgaan, en in zijn gewest, waar hij moet strijden tegen voor hem onzichtbare krachten die hem uiteindelijk fataal worden.

Tegenover Van Oudijck, die niet verder wil kijken dan de feitelijke, zichtbare wereld, staat de regent Soenario, die met zijn peilende blik ziet naar de onzichtbare dingen. In de beschrijving van zijn persoon heeft Couperus sterk de nadruk gelegd op zijn geheimzinnige ogen – ‘zwarte ooggen, nu en dan moê, vonkten telkens op in transe, extaze.’⁴⁶ Van Oudijck kijkt hem wel aan, maar herkent niet de haat die verborgen ligt in de trance-blik van zijn opponent. De haat van Soenario heeft ook te maken met zijn geloof: als islamiet minacht hij de christelijke Hollanders die hem overheersen. Hierbij past ook de dreiging van de geheimzinnige witte hadji, die in elk hoofdstuk wel een keer opduikt en in de slotzin van de roman als overwinnaar grijnslacht naar Van Oudijck. De resident is uiteinde-

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Uitgever

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Lidmaatschap van de Werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt € 35,- per jaar (abbonementen buitenland € 45,-). Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op nummer NL65INGB0001977068 van ING bank ten name van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, onder vermelding van 'Indische Letteren nieuw lid' en uw volledige adres. Mail uw gegevens en e-mailadres ook naar bestel@verloren.nl.

Losse nummers

€ 10,00 of € 12,50 (themanummer) inclusief portokosten Nederland. Voor het buitenland worden de extra portokosten berekend. Het totale bedrag graag vooraf overmaken op rekening: NL65INGB0001977068 t.n.v. Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, o.v.v. het betreffende nummer en uw adresgegevens.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden door het redactiesecretariaat of de hoofdredacteur toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Productie Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISSN 0920-6949

38ste jaargang / nummer 2 / juni 2023

